

**XALQARO INVESTITSIYA SHARTNOMALARIDA EKOLOGIK
NORMALARNING AHAMIYATI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR,
MUAMMOLAR VA HUQUQIY YECHIMLAR**

Mirzayev Shaxzod

Toshkent davlat yuridik universiteti magistri

***Annotatsiya:** Mazkur maqola xalqaro investitsiya shartnomalarida ekologik normalarning tutgan o'rne va amaliy ahamiyatini chuqur tahlil qiladi. Global iqlim o'zgarishi va xorijiy investitsiyalarni himoya qilish o'rtasidagi to'qnashuvlar xalqaro arbitraj (ISDS) tizimida o'ta bahsli va ziddiyatli holatlarni yuzaga keltirmoqda. Maqolada shartnomaviy barqarorlashtirish shartlari (stabilization clauses) davlatning suveren tartibga solish huquqini qanday cheklab qo'yayotgani, shuningdek, ekologiya bilan bog'liq istisnalar nima uchun kutilgan samarani bermayotgani ko'rib chiqiladi. Bunga muqobil yechim sifatida, ekologik kafolatlarni to'g'ridan-to'g'ri shartnoma matniga ko'chirish hamda UNCITRAL islohotlari orqali kiritilayotgan "ko'zda tutilgan rozilik" (implied consent) asosida davlatlarning ekologik qarshi da'volari batafsil tahlil qilinadi.*

***Аннотация:** Данная статья глубоко анализирует роль и практическое значение экологических норм в международных инвестиционных соглашениях. Глобальные изменения климата и защита иностранных инвестиций порождают острые противоречия и спорные ситуации в системе международного арбитража (ISDS). В статье рассматривается, каким образом договорные стабилизационные оговорки (stabilization clauses) ограничивают суверенное право государства на регулирование, а также почему экологические исключения не дают ожидаемого эффекта. В качестве альтернативного решения предлагается прямое включение экологических гарантий в текст договора, а также подробно анализируется механизм «подразумеваемого согласия» (implied consent), вводимый реформами UNCITRAL, на основе которого государства могут предъявлять встречные экологические иски.*

***Annotation:** This article provides a deep analysis of the role and practical significance of environmental norms in international investment agreements. The clash between global climate change and the protection of foreign investments has generated highly contentious and controversial situations within the international arbitration (ISDS) system. The article examines how contractual stabilization clauses restrict the*

sovereign regulatory authority of states, and why environmental exceptions fail to deliver the expected outcomes. As an alternative solution, it proposes the direct incorporation of environmental guarantees into the text of agreements, and offers a detailed analysis of the mechanism of “implied consent” introduced through UNCITRAL reforms, which enables states to bring counterclaims based on environmental considerations.

Kalit so‘zlar: *Xalqaro investitsiya shartnomalari (international investment contracts), ekologik normalar, barqarorlashtirish bandlari (stabilization clauses), kontraktualizatsiya, ISDS (investor va davlat o‘rtasidagi nizolarni hal qilish), ekologik qarshi da‘volar (environmental counterclaims), tartibga solish huquqi (right to regulate, police powers).*

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va xalqaro to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarning (FDI) tez suratlarda o‘shishi davlatlararo iqtisodiy hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqdi. Biroq, investitsiya oqimlarning bunday jadal o‘shishi o‘z-o‘zidan salbiy ekologik oqibatlarini, jumladan, atrof-muhit ifloslanishi, bioxilmaxillikning qisqarishi va iqlim o‘zgarishi kabi global muammolarni ham keltirib chiqardi.¹ Xalqaro investitsiya shartnomalari azaldan faqatgina investorni qabul qiluvchi davlat siyosiy va iqtisodiy xatarlaridan himoya qilishga xizmat qilib kelgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib ular barqaror rivojlanish va jamoat salomatligi maqsadlari bilan jiddiy to‘qnashmoqda.²

So‘nggi ma‘lumotlarga ko‘ra, Investor va davlat o‘rtasidagi nizolarni hal qilish (ISDS) tizimi orqali qazib olish va qazilma yoqilg‘i sanoati vakillariga qabul qiluvchi davlatlar tomonidan jami 100 milliard AQSh dollaridan ortiq kompensatsiya to‘lab berilgan bo‘lib, bu holat ushbu huquqiy mexanizmni ko‘pchilik ekspertlar va jamoatchilik nazdida ifloslantiruvchilarni rag‘batlantiruvchi yoki “ifloslantiruvchilarga pul to‘lash” vositasiga aylantirib qo‘ydi.³ Ayniqsa, Lotin Amerikasi davlatlarida Amazonka o‘rmonlari hududida joylashgan 218 ta yirik neft va gaz loyihalari bevosita ISDS qoidalarining himoyasi ostida ekanligi, hukumatlarning iqlim o‘zgarishiga qarshi keskin siyosat olib borishini cheklamoqda va davlatlar o‘rtasida “tartibga solishning cheklanishi effekti”ni keltirib chiqarmoqda.³ Ushbu jarayonlarning markazida esa

¹ Liu, Yu. “Xalqaro investitsiya bitimlarida atrof-muhitni muhofaza qilish bandlari bo‘yicha tadqiqot.” *Law and Humanities*, 1-jild, 1-son, 2025, 13–20-betlar. <https://doi.org/10.63313/LH.9002>

² Gordon, Kathryn, and Joachim Pohl. “Environmental Concerns in International Investment Agreements: A Survey.” *OECD Working Papers on International Investment*, no. 2011/01, 2011. <https://doi.org/10.1787/5kg9mq7scrjh-en>

³ Meadows, S. (2026) ‘Investor–davlat arbitraji qanday qilib ekologik choralarni cheklaydi’, *Dialogue Earth*. Available at: <https://dialogue.earth/en/business/how-investor-state-arbitration-throttles-environmental-action/>

davlatlararo bitimlar emas, balki aynan davlat idoralari va transmilliy korporatsiyalar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri tuziladigan investitsiya shartnomalari turganini ko'rishimiz mumkin. Buning asosiy sababi shundaki, investitsiya loyihalarining huquqiy oqibatlari, kompensatsiya shartlari va ekologik javobgarlik chegaralari aynan mana shu investitsiya shartnomalarida qat'iy belgilanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, davlatlarning iqlim o'zgarishi va inson huquqlari sohasidagi xalqaro majburiyatlari ularning xorijiy investorlar oldidagi shartnomaviy-huquqiy majburiyatlari bilan ochiqdan-ochiq ziddiyatga kirishmoqda. Amaliyotdagi eng katta qiyinchiliklardan biri shundaki, investorlar investitsiya shartnomalarida mavjud bo'lgan "barqarorlashtirish shartlari" orqali o'zlarini yangi ekologik qonunchilik talablaridan to'liq himoya qilmoqdalar.⁴ Shu bilan birga, davlatning suveren reguliyatorlik hokimiyati va investorning shartnoma daxlsizligiga bo'lgan huquqi o'rtasidagi muvozanat buzilmoqda, xalqaro arbitrajlar esa aksariyat hollarda ekologik choralarni investor huquqlarining buzilishi sifatida baholamoqda. Bundan tashqari, ISDS mexanizmida uzoq yillar davomida saqlanib qolgan assimetriya tufayli investorlarning tabiatga yetkazgan zarari uchun ularni bevosita xalqaro arbitrajda javobgarlikka tortish, ya'ni ekologik qarshi da'volar kiritish jarayoni o'ta murakkab yurisdiksiyon to'siqlarga aylanib qolgan.⁵

Yuqorida bayon etilgan muammoli masalalar va amaliy qiyinchiliklarni inobatga olgan holda, ushbu yirik tahliliy tadqiqot o'z oldiga quyidagi aniq, ortiqcha bo'lmagan, dolzarb va chuqur tadqiqot savollarini qo'yadi: Birinchidan, xalqaro investitsiya shartnomalaridagi barqarorlashtirish shartlari qabul qiluvchi davlatning ekologik siyosatini erkin yuritish vakolatiga va inson huquqlarini ta'minlashiga qay darajada salbiy ta'sir ko'rsatmoqda hamda arbitraj amaliyotida bu to'qnashuv qanday yechim topmoqda? Ikkinchidan, davlatlarning atrof-muhitni muhofaza qilish borasidagi suveren harakatlari xalqaro investitsiya huquqida kafolatlangan ekologik istisnolar orqali haqiqatan ham to'liq himoya qilina olyaptimi yoki *Eco Oro v. Colombia* kabi pretsedentlar bu mexanizmning samarasizligini isbotlaydimi? Uchinchidan, xalqaro huquq sohasida tobora ommalashib borayotgan "Kontraktualizatsiya" tendensiyasi hamda BMT Xalqaro Savdo Huquqi bo'yicha Komissiyasining (UNCITRAL) 2025-yildagi islohotlari asosida joriy etilayotgan 'ko'zda tutilgan rozilik' doktrinasi ekologik majburiyatlarni to'g'ridan-to'g'ri shartnoma darajasida mustahkamlash va investorlarni javobgarlikka tortish orqali hozirgi ISDS inqirozidan chiqish yo'li bo'la oladimi?

Ekologik normalarning xalqaro investitsiya huquqiga kirib kelishi va rivojlanish tarixi

Xalqaro iqtisodiy hamkorlik va ekologiya masalalarining o'zaro bog'liqligi tasodifan yuzaga kelgani yo'q. Uzoq vaqt davomida sarmoya kirituvchi davlatlar (home states) va qabul qiluvchi davlatlar (host states) iqtisodiy foydani atrof-muhit xavfsizligidan ustun qo'yib keldilar. Biroq, xalqaro hamjamiyatda barqaror rivojlanish konsepsiyasining shakllanishi bu yondashuvni tubdan o'zgartirdi. 1987-yilda Brundtland komissiyasi o'zining 'Bizning umumiy kelajagimiz' (Our Common Future) nomli tarixiy ma'ruzasida 'rivojlanish' tushunchasiga aniq va keng qamrovli ta'rif berdi. Keyinchalik, Rio-de-Janeyroda qabul qilingan Atrof-muhit va rivojlanish bo'yicha deklaratsiya hamda Agenda 21 hujjatlarida iqtisodiy o'sish, ijtimoiy farovonlik va atrof-muhitni muhofaza qilish tushunchalari barqaror rivojlanishning bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgan uchta asosiy elementi ekanligi rasman belgilab qo'yildi.⁴

Statistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 2000-yillarning boshlarida tuzilgan xalqaro investitsiya kelishuvlarining (BIT) atigi 1,7 foizida atrof-muhit bilan bog'liq biror bir atama qo'llanilgan bo'lsa, bugungi kunga kelib mavjud 3300 dan ortiq bitimlarning qariyb 8 foizida, yangi tuzilayotgan shartnomalarning esa deyarli 100 foizida ekologik normalar u yoki bu shaklda o'z aksini topmoqda.⁵ Bu jarayonda davlatlarning yondashuvlari ham o'ziga xos tarzda farq qiladi. Masalan, Xitoy tajribasiga e'tibor qaratsak, ekologik normalar ko'pincha bitimlarning preambula qismida umumiy maqsad sifatida e'tirof etiladi, Yevropa qit'asi davlatlari esa shartnomaning asosiy matniga majburiy talablarni va hatto maxsus ekologik boblarni kiritishni afzal ko'rmoqdalar.⁶

Huquqiy nuqtai nazardan eng qizg'in bahslarga sabab bo'layotgan tushuncha bu 'siyosiy makon' (policy space) tushunchasidir. Policy space qabul qiluvchi davlatning xorijiy investitsiyalarni himoya qilish majburiyatlariga qaramasdan, o'zining ijtimoiy va ekologik maqsadlariga erishish uchun erkin qonun qabul qilish yoxud tartibga solish huquqini anglatadi. Biroq zamonaviy xalqaro huquqshunoslar, xususan, Xalqaro Sudning (ICJ) so'nggi yillardagi amaliyotini tadqiq qiluvchilar bu masalada ancha qat'iy va mustaqil pozitsiyani ilgari surmoqdalar. Ularning fikricha, ekologik himoya va investor

⁴ 1-izohga qarang;

⁵ Hailes, O. (2025) 'Environmental Clauses in Investment Arbitration: Deep Roots, Green Shoots and Dead Wood', *ICSID Review – Foreign Investment Law Journal*, 40(2),. 399–440-betlar. doi:10.1093/icsidreview/siaf003.

⁶ UNCTAD (2022) *Xalqaro investitsiya shartnomalari tizimi va iqlim harakati (The International Investment Treaty Regime and Climate Action)*. IIA Issues Note, 3-son. Jeneva: Birlashgan Millatlar Tashkilotining Savdo va Taraqqiyot bo'yicha konferensiyasi (UNCTAD). Mavjud: https://unctad.org/system/files/official-document/diaepcbinf2022d6_en.pdf

huquqlari o'rtasidagi munosabat shunchaki ixtiyoriy 'siyosiy makon' bilan o'lchanmasligi kerak. Buning o'rniga, xalqaro huquqda 'Integratsiyalashgan ierarxiya' (integrated hierarchy) prinsipi shakllangan bo'lib, unga ko'ra davlatning o'z tabiiy resurslari ustidan suvereniteti va uning atrof-muhitni muhofaza qilish (jumladan, iqlim o'zgarishining oldini olish) bo'yicha umumiy xalqaro huquqiy majburiyatlari investorning huquqlari buzilgan-buzilmaganligini aniqlashdan ko'ra ob'ektiv ravishda ustun turadi. Ushbu ierarxiya asosida davlat tabiatni asrash yuzasidan erkin tartibga solish huquqiga ega va bu huquq faqatgina hukumatning ko'rgan choralari mutlaqo mantiqsiz yoki ochiq-oydin nomutanosib bo'lgan taqdirdagina xalqaro arbitraj tomonidan bekor qilinishi mumkin.

Barqarorlashtirish shartlari (stabilization clauses): ekologik siyosatga eng katta tahdid

Xalqaro investitsiya shartnomalarining, xususan qazib olish va infratuzilma kabi uzoq muddatli sektorlardagi konsessiya bitimlarining munozarali qismini *barqarorlashtirish shartlari* tashkil etadi. Asl mohiyatiga ko'ra, bu shartlar investorning uzoq yillik kapitallarini qabul qiluvchi davlat qonunchiligining kutilmagan va o'zboshimchalik bilan o'zgarishlaridan himoya qilishni nazarda tutadi.⁷ Biroq bu shartlar sof investitsiyaviy xatarlardan o'tib, mamlakatning ekologik va ijtimoiy siyosatiga zarar bera boshlagach, huquqiy inqiroz yuzaga keldi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "barqarorlashtirish shartlari" shunday tuziladiki, ular investorlarni nafaqat moliyaviy xavflardan himoya qiladi, balki ularni davlat tomonidan keyinchalik qabul qilinishi mumkin bo'lgan yangi ijtimoiy va ekologik qonunlarga bo'ysunish majburiyatidan ham himoya qiladi. Ba'zi hollarda esa, agar investor bu yangi qonunlarga amal qilishi natijasida qo'shimcha xarajatlarga duch kelsa, bu xarajatlar kompensatsiya orqali qoplanib, oxir-oqibat davlat budjetiga yuklanadi.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Biznes va inson huquqlari bo'yicha maxsus vakili hamda Xalqaro Moliya Korporatsiyasi (IFC) doirasida o'tkazilgan ilmiy o'rganishlar amaliyotda barqarorlashtirish shartlarining turli modifikatsiyalari mavjudligini ko'rsatdi. Ularning eng asosiylari quyidagilardir: Birinchisi, 'Muzlatish shartlari' (Freezing clauses) bo'lib, u shartnoma tuzilgan kundagi qonunchilik holatini (soliq, ekologiya, mehnat sohalari bo'yicha) butun loyiha muddati, ya'ni ba'zan 30-40 yil

⁷ Gehne, K. va Brillo, R. (2017) *Investitsiya xalqaro huquqida stabilizatsiya bandlari: muvozanatlash va adolatli hamda teng munosabatlardan tashqarida* (Stabilization Clauses in International Investment Law: Beyond Balancing and Fair and Equitable Treatment) [PDF]. ICSID Case No. C6106 uchun huquqiy manbalar. International Centre for Settlement of Investment Disputes.

davomida o'zgarishsiz qoldiradi. Demak, hukumat global iqlim o'zgarishi sababli zaharli gazlar ishlab chiqarishini kamaytirish bo'yicha qat'iy qonun qabul qilsa ham, mazkur investorga nisbatan bu qonun o'z kuchiga ega bo'lmaydi. Ikkinchisi, "Iqtisodiy muvozanat shartlari" (Economic equilibrium clauses). Ushbu yondashuvda yangi ekologik normalar investor faoliyatiga nisbatan ham qo'llaniladi. Biroq, agar investor yangi ilg'or texnologiyalarni o'rnatish uchun ortiqcha mablag' sarflasa va loyiha rentabelligi pasaysa, davlat bu zararni soliq imtiyozlari berish yoki shartnoma shartlarini o'zgartirish orqali to'liq qoplab berishga majbur bo'ladi.

Jiddiy xavotir uyg'otuvchi omil shundaki, bu jarayonda global iqtisodiy tengsizlik yaqqol ko'zga tashlanadi. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni tasdiqladiki, investorlarni atrof-muhit va ijtimoiy normalardan to'liq izolyatsiya qiluvchi, ularga haddan tashqari kafolatlar beruvchi barqarorlashtirish shartlari asosan Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkilotiga (OECD) a'zo bo'lmagan rivojlanayotgan davlatlarning shartnomalarida juda keng tarqalgan. Xolbuki, rivojlangan davlatlar o'z shartnomalarida bunday qullikka olib boruvchi shartlarga rozi bo'lmaydilar. Kamsitishga yo'l qo'ymaslik, sog'liqni saqlash va mehnatni muhofaza qilish, atrof-muhit hamda madaniy merosni asrashga qaratilgan milliy qonunlar aslida har bir davlatning inson huquqlari bo'yicha xalqaro majburiyatlarini bajarishining asosiy quroli hisoblanadi. Agar investitsiya shartnomasidagi barqarorlashtirish bandi hukumatni bu quroldan foydalanishdan mahrum etsa, davlat o'z fuqarolari oldidagi inson huquqlari va sog'lom atrof-muhit majburiyatlarini bajara olmay qoladi.⁸

Arbitraj amaliyotiga murojaat qilsak, bu qoidalar ustidagi tortishuvlarning qanchalik jiddiy ekanligiga guvoh bo'lamiz. S. Dworkinning 'huquqlar tezisi' (rights thesis) ta'limotida ta'kidlanganidek, huquqni qo'llashda ziddiyatli holatlarda murakkab ishlarni (hard cases) to'g'ri hal etish o'ta nozik masala bo'lib, barqarorlashtirish shartlarini so'zma-so'z va mutlaq qo'llash bugungi kunda investorlarning xavfsizligini ta'minlash o'rniga, huquqiy noaniqlik, ijtimoiy qarshiliklar va biznes tavakkalchiligini yanada oshirmoqda. Huquqshunos ekspertlar va ba'zi tajribali arbitrlarning ta'kidlashicha, barqarorlashtirish shartlariga mutaassiblarcha rioya etish xalqaro investitsiya huquqining to'liq obro'sizlanishiga va xalqaro hamjamiyatning bu tizimdan

⁸ Shemberg, A. (2008) *Investitsiya shartnomalari va inson huquqlari: stabilizatsiya bandlarining ta'siri (Investment Agreements and Human Rights: The Effects of Stabilization Clauses)*. Working Paper No. 42. Corporate Social Responsibility Initiative, Mossavar-Rahmani Center for Business and Government, Harvard Kennedy School. https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/programs/crj/files/workingpaper_42_shemberg.pdf

yuz o‘g‘irishiga sabab bo‘lishi mumkin.⁹ Professori John Ruggie ta’kidlaganidek, eng xavfli va keng qamrovli barqarorlashtirish shartlari davlatlarni suveren regulyatorlik hokimiyatidan yalang‘ochlab tashlashi hamda ularni inson huquqlari va ekologik jamoat maqsadlaridan voz kechishga majbur qilib qo‘yishi mumkin.¹⁰

Davlat amaliyotida huquqiy jihatdan asoslangan qarash shundan iborat bo‘lishi kerakki, iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash, atrof-muhit, inson huquqlari va mehnat xavfsizligiga oid qonunlar hamda standartlar hech qachon huquqiy barqarorlashtirish (stabilization) kafolatlarining predmeti bo‘lmasligi kerak.¹¹ Agar investor haqiqatan ham fiskal va soliq masalalarida barqarorlikni talab qilsa, bu faqat tijorat ehtiyojlaridan kelib chiqib, vaqt va miqyos jihatidan qat’iy cheklangan (limited in scope and time) bo‘lishi, qo‘shimcha premium (sug‘urta mukofoti) to‘lanishi lozim, ammo tabiat manfaatlari savdo qilinmasligi shart.¹¹

Ekologiyaga oid istisnolar ishonchlimi? ‘Eco Oro v. Colombia’ ishidagi paradoks

Investitsiya shartnomalariga ekologik normalarni tatbiq etish yuzasidan xalqaro jamoatchilik taklif etgan yana bir huquqiy mexanizm bu ‘ekologiyaga oid istisnolar’ hisoblanadi. Mazkur g‘oyaga ko‘ra, davlat atrof-muhitni, jamoat salomatligini yoki biologik xilma-xillikni asrash uchun qabul qilgan har qanday oqilona choralari investitsiya shartnomalarining jazolovchi qoidalaridan (masalan, ekspropriatsiya yoki FET) mustasno etiladi va ISDS mexanizmlarida da’vo predmeti bo‘la olmaydi.¹⁰ Biroq, ushbu istisnolar amaliyotda qanchalik samarali ishlamoqda? So‘nggi yillardagi xalqaro amaliyot, ayniqsa Kolumbiya misolida yuz bergan nizo ushbu mexanizmlarning zaifligini ko‘rsatib qo‘ydi.

Xalqaro investitsiya huquqi doirasidagi mazkur muammoga aloqador eng bahsli holatlardan biri *Eco Oro Minerals Corp. v. Republic of Colombia* (ICSID Case No. ARB/16/41) ishida ko‘rishimiz mumkin. Mazkur voqealar markazida Kolumbiyaning Santurbán tog‘lik hududlarida joylashgan noyob ‘páramo’ (botqoqlik, o‘rmon va tog‘ jinslaridan iborat bo‘lgan, mintaqaning chuchuk suv zaxirasini ta’minlovchi ekotizim)

⁹ Strict application of general stabilisation clauses may damage and not protect business interests, and furthermore, delegitimize international investment law as such.

¹⁰ <https://jsumundi.com/en/document/publication/en-environmental-issues-in-isds>

hududi yotadi.¹¹ Kanadaning ‘Eco Oro’ kompaniyasi ushbu hududda oltin qazib olish loyihasiga sarmoya kiritgan va davlat bilan investitsiya shartnomasi hamda tegishli litsenziyalarga ega bo‘lgan edi. Biroq, mahalliy hamjamiyatning noroziligi va ushbu noyob suv manbasini asrab qolish bo‘yicha ekologik ehtiyojlarning ortishi ortidan Kolumbiya Konstitutsiyaviy sudi va hukumati Santurbán páramo hududini qo‘riqlanadigan zona sifatida chegaralashga qaror qildi va bu hududda kon qazish ishlarini butunlay taqiqladi. Loyihasi to‘xtab qolgan investor Kolumbiya davlatiga qarshi xalqaro arbitrajga da‘vo arizasi kiritdi.

Bu arbitraj ishning o‘ziga xosligi shunda ediki, Kanada va Kolumbiya o‘rtasidagi Erkin savdo bitimi (FTA) zamonaviy turdagi hujjat bo‘lib, o‘zida ‘ekologiyaga oid istisno’ bandini mujassam etgan edi. Unga ko‘ra, qabul qiluvchi davlat o‘z fuqarolari va tabiatni himoya qilish yo‘lida qabul qilgan, ammo investorga zarar yetkazadigan choralari uchun javobgar hisoblanmasligi kerak edi. Arbitraj tribunali vaziyatni tahlil qilib, Kolumbiya hukumatining amallari haqiqatan ham tabiatni himoya qilishdek qonuniy maqsadga xizmat qilishini hamda ular ekologik istisno qoidasi ta'siri ostiga tushishini to‘liq tan oldi.¹⁵

Modomiki, qoidalar tizimi MST yoki FET kabi o‘ta mavhum, keng talqin etiladigan va investorni haddan tashqari himoya qiladigan standartlarga tayanaverar ekan, atrof-muhit manfaatlari xalqaro maydonda doimo yutqazib qo‘yaveradi va iqlim o‘zgarishiga qarshi kurash tobora og‘irlashib boraveradi.¹² Aynan shu inqiroz, davlatlarga ko‘p tomonlama shartnomalardagi umumiy so‘zlarga tayanib qolmasdan, aniq, matematik aniqlikka ega va qat‘iy javobgarlik tizimiga asoslangan yangi shartnoma munosabatlarini – kontraktualizatsiya yo‘nalishini tanlashga turtki bermoqda.

‘Kontraktualizatsiya’ Tendensiyasi

An‘anaviy xalqaro investitsiya shartnomalarining yaroqsizligi va xalqaro arbitrajlardagi bashorat qilib bo‘lmaydigan keng ko‘lamli nizolar dunyo hamjamiyatini muqobil yechimlar izlashga undadi. Buning natijasida huquqiy amaliyotda ‘Investitsiya huquqining kontraktualizatsiyasi’ (Contractualization of international investment law) deb nomlangan oqim yuzaga keldi. Bu tendensiya shu qadar muhim tus oldiki, 2025-yilda Lotin Amerikasi Arbitraj Assotsiatsiyasining (ALARB) to‘rtinchi jildi butunlay

¹¹ Mathews, R. va Devitre, D. (2022) *Yangi avlod investitsiya shartnomalari va ekologik istisnolar: Eco Oro Minerals Corp. v. Colombia ishida shartnomani talqin qilish bo‘yicha tahlil* - Kluwer Arbitration Blog. <https://legalblogs.wolterskluwer.com/arbitration-blog/new-generation-investment-treaties-and-environmental-exceptions-a-case-study-of-treaty-interpretation-in-eco-oro-minerals-corp-v-colombia/>

¹² Qarang: <https://www.iisd.org/itn/2021/12/20/eco-oro-and-the-twilight-of-policy-exceptionalism/>

investitsiya arbitrajining kontraktualizatsiyasini o'rganishga, uning afzalliklari va qiyinchiliklariga bag'ishlandi.¹⁷ Hozirgi kunda UNIDROIT (Xususiyl huquqni unifikatsiya qilish bo'yicha xalqaro institut) va Xalqaro Savdo Palatasining (ICC) Butunjahon biznes instituti qo'shma loyiha asosida xalqaro investitsiya shartnomalari bo'yicha ochiq va adolatli tamoyillarni (principles for international investment contracts) ishlab chiqishni jadallashtirmoqdalar.¹³

Kontraktualizatsiya – bu investor hamda qabul qiluvchi davlat (host state) o'rtasidagi huquq va majburiyatlarni xalqaro deklarativ kelishuvlardan (BITlardan) chiqarib olib, ularning bevosita va to'g'ridan-to'g'ri o'zaro tuzadigan yirik kontraktlarida (investitsiya bitimlari, ishlab chiqarishni taqsimlash shartnomalari, konsessiya) juda qat'iy va mufassal tarzda belgilab qo'yishni anglatadi.¹⁴ Taniqli olimlar I. Minorini Lima va M. Mazza o'z asarlarida ta'kidlaganlaridek, kontraktualizatsiya investitsiya arbitrajiga umuman tahdid emas, balki iqtisodiy munosabatlarni yangi voqelikka moslashtirish, tizimga egiluvchanlik, moslashuvchanlik va aniqlik olib kirish imkoniyatidir.¹⁸ Inson huquqlari va ekologik kafolatlarning kontraktualizatsiyasi bu shunday ikki tomonlama jarayonki, unda shartnoma qabul qiluvchi mamlakatda ekologik qoidalarni joylashtirishni kafolatlaydi, inson huquqlari standarti esa, o'z navbatida, butun bitimning asosiy muhokama markazi aylanadi.¹⁵

Xalqaro arbitrajda ekologik qarshi da'volar islohoti

O'nlab yillar davomida Xalqaro investitsiya huquqi (ISDS) tizimi o'z tabiatiga ko'ra faqatgina bir tomonlama bo'lib keldi. Ya'ni investorlar doimo huquqni talab qiluvchi va davlatni javobgarlikka tortuvchi, davlatlar esa har doim ijtimoiy siyosati tufayli ayblanuvchi va uzr so'rovchi qiyofasida edi. Biroq, bu muvozanatsizlik 2024-2025 yillarga kelib ulkan o'zgarishlarga yuz tutdi.¹⁶ Qabul qiluvchi davlatlar turli yurisdiksiya to'siqlarni yorib o'tgan holda atrof-muhitga tahdid solayotgan, ekologik me'yorlarni qasddan buzgan va mahalliy aholining turmush tarzini izdan chiqargan xorijiy investorlarga nisbatan bevosita arbitrajning o'zida ekologik qarshi da'volarni qo'zg'atish orqali hujumga o'tish amaliyotini faol qollamoqdalar.¹⁷

¹³ Qarang: <https://legalblogs.wolterskluwer.com/arbitration-blog/2025-in-review-investment-arbitration-and-latin-america/>

¹⁴ Asociación Latinoamericana de Arbitraje. (2025). *Revista ALARB: La contractualización del arbitraje de inversión* (Vol. IV). ALARB. <https://alarb.org/wp-content/uploads/2025/11/Revista-ALArb-Vol-IV-2025.pdf>

¹⁵ <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Globalization/E15-Investment-OHCHR.pdf>

¹⁶ <https://esplorallegal.com/environmental-counterclaims-in-investor-state-dispute-settlement-isds/>

¹⁷ Qarang: 16

Davlatlar uchun bunday qarshi da'volarni kiritishda eng katta to'siq – bu yurisdiksiya, ya'ni tribunalning ishni ko'rishga vakolati yetish yoki yetmasligi bilan bog'liq edi. Tabiiyki, birorta ham xorijiy kompaniya tabiatni ifloslantirgani uchun xalqaro arbitrajda o'z ustidan da'vo ochilishiga o'z xohishi bilan rozi bo'lmas edi. Ammo amaliyot shu qadar o'zgardiki, hozirda bu jarayonda qabul qiluvchi davlatning huquqlari himoyasiga ustun shakllandi.

Ushbu yo'nalishdagi inqilobiy o'zgarish *Urbaser v. Argentina* (ICSID Case No. ARB/07/26) ishida amalga oshirildi. Dunyo amaliyotida ilk bor arbitraj tribunali inson huquqlari (aholining toza ichimlik suvidan foydalanish huquqi) va ekologik majburiyatlarni buzgan investorga nisbatan davlatning kiritgan qarshi da'vosiga o'zining yurisdiksiyasini ochiq e'tirof etdi. Garchi argentinaliklarning ushbu moddiy da'vosi o'sha ishda prosessual sabablarga ko'ra qanoatlantirilmagan bo'lsa-da, bu voqea investitsiya maydonida transmilliy kompaniyalar xalqaro huquq doirasida mustaqil majburiyatlarga ham ega bo'lishi mumkinligini prinsip jihatdan isbotlab berdi.¹⁸ Xuddi shunga o'xshash *David R. Aven v. Costa Rica* pretsedentida ham tribunal investorlarning tabiatga, xususan botqoqliklarni quritib vayron qilgani uchun ekologik zararni qoplash majburiyatini tan oldi.¹⁹ Ba'zi qattiqqo'l yondashilgan hollarda, masalan *Cortec Mining v. Kenya* va *Blusun v. Italy* kabi ishlarda, investor atrof-muhit muhofazasi qonunlarini qasddan chetlab o'tib investitsiya kiritgani isbotlanganida, arbitraj qonuniylik prinsipiga tayanib, bunday investorlarni shartnoma yurisdiksiyasidan to'liq va uqubatli tarzda haydab chiqardilar.¹²

Xulosa

Mazkur tadqiqot shuni yaqqol ko'rsatib berdiki, xalqaro investitsiya shartnomalarida ekologik normalarning e'tirof etilishi endilikda shunchaki so'zdagina emas, balki insoniyat omon qolishining fundamental omilidir. Xorijiy transmilliy korporatsiyalarning an'anaviy stabilizatsiya bandlarini suiste'mol qilishlari (Eco Oro va boshqa ishlarda yuz berganidek), davlatlarning 'tartibga solish huquqining muzlashi'ga olib kelishi hamda ISDSning uzoq yillik davom etishi jahon iqtisodiy-huquqiy tizimi naqadar chuqur inqiroz yoqasiga kelib qolganini ko'rsatadi. Shunga qaramay, 'Kontraktualizatsiya' mexanizmining rivojlanishi hamda UNCITRAL tomondan 2025 yilda olib kirilayotgan 'ko'zda tutilgan rozilik' asosida ekologik qarshi da'volar kiritish huquqining kengaytirilishi kabi ijobiy o'zgarishlar sohaning huquqiy poydevoriga aylanmoqda

¹⁸ https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw8136_1.pdf

¹⁹ https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/italaw9955_0.pdf